

УДК 159.964.21:378.011.1-057.87

Наталія Гриньова*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна***Аліна Петлюк**
*приватний психолог,
м. Вінниця, Україна*

КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті представлено дослідження особливостей конфліктної поведінки студентів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія». Визначено поняття «конфлікт» та «конфліктність». Викладено історичний аналіз поглядів вчених на проблему конфліктності в науковій літературі. Розкрито основні причини конфліктів та представлено їх класифікацію: психологічні; соціально-економічні; соціально-психологічні; організаційно-педагогічні.

Охарактеризовано основні компоненти конфлікту. Визначено передумови конфліктної поведінки студентів ЗВО та шляхи її усунення. Досліджено психологічні особливості конфліктної поведінки в групах студентів. Представлено аналіз методів, що використовуються для дослідження різних аспектів конфліктності особистості: методика К. У. Томаса «Стратегії поведінки людини у конфліктній ситуації» (адаптація Н. В. Грішиної); «Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності» (В. А. Лосенкова); «Діагностика ворожості Кука-Медлей»; «Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості» (Л. І. Васерманна). Визначено чинники, що обумовлюють конфлікти у студентському середовищі: віковий етап (юність та рання дорослість); навчальні та побутові умови; провідна діяльність; ціннісні орієнтації; особливості спеціальності, якою оволодівають студенти.

Встановлено, що психологічними особливостями конфліктної поведінки студентів є: агресивність, цинізм, ворожість, комунікативна імпульсивність та змагання, як стратегія поведінки у конфліктній ситуації. Виділено напрямки розв'язання конфлікту відповідно до: сутності та змісту; функції; емоційно-пізнавального стану учасників; рис учасників; можливих наслідків; етики стосунків сторін.

Ключові слова: студент, конфлікт, ворожість, агресивність, фрустрованість.

Nataliia Hrynova*PhD of Psychological,**Associate Professor of Psychology chair,**Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University,**Uman, Ukraine***Alina Petlyuk***private psychologist,**Vinnitsa, Ukraine*

CONFLICT BEHAVIOUR OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS DURING THEIR STUDY AT A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article presents the study of the peculiarities of conflict behaviour of students of the speciality "Psychology". The concepts of "conflict" and "conflictiness" were defined. Historical analysis of scientists' views on the problem of conflictiness in scientific literature was presented. The main causes of conflicts were revealed and their classification was presented: psychological; social-and-economic; social-and-psychological; organizational-and-pedagogical.

The main components of the conflict were described. Preconditions of conflict behaviour of students of higher educational institutions and ways of its avoiding were determined. Psychological features of conflict behaviour in the groups of students were under the research. Analysis of methods used for study of various aspects of personality conflictiness was presented: methodology of K.U. Thomas "Strategies of human behaviour in a conflict situation" (adaptation by N.V. Grishina); "Diagnostics of communicative impulsiveness potential" (V.A. Losenkova); "Diagnosis of hostility by Cook-Medley"; "Express-diagnostics of social frustration level" (L.I. Wassermann). The following factors determining conflicts in the student environment were defined: age stage (youth and early adolescence); educational and living conditions; leading activities; value orientations; peculiarities of the speciality that students master.

It was found that psychological peculiarities of conflict behaviour of the students are: aggressiveness, cynicism, hostility, communicative impulsiveness and competition as a strategy of behaviour in a conflict situation. The ways of conflict solving according to: essence and content; functions; emotional-and-cognitive state of participants; features of participants; possible consequences; ethics of relations between the parties.

Keywords: student, conflict, hostility, aggressiveness, frustration.

Вступ. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях наголошується, що важливим чинником впливу на розвиток особистості є мікросередовище. Саме в малих групах відбувається реальний вплив на виховання особистості, створюється мікроклімат, який визначає комфорт чи дискомфорт у стосунках, формуються позитивні чи негативні риси характеру, ідеали, цінності й норми поведінки. Таким виховним мікросередовищем для студентів вищих закладів освіти є академічна група.

Взаємини мають велике значення в житті й навчанні студентів. Емоційні міжособистісні стосунки, інтенсивність особистих контактів, взаємні симпатії та антипатії й інші форми взаємодії по-різному впливають на ефективність діяльності колективу. Саме тому формування взаємин у колективі – один із головних засобів розвитку самого колективу, де проявляються дисциплінованість, цілеспрямованість, вимогливість, взаємна допомога та повага до особистості кожного.

Розв'язання проблеми формування колективних взаємин у студентській академічній групі спрямоване на підвищення рівня сформованості і культури особистості в процесі виховання студентів. Разом з тим студентському колективу властива конфліктна поведінка, яку складають протилежно спрямовані дії учасників конфлікту. Цими діями реалізуються приховані процеси пізнавальної, емоційної та вольової сфер особистості. Протилежні інтереси, потреби, мотиви реалізуються в проявах конфліктної поведінки.

Дослідженнями конфліктної поведінки студентів займалися:

Л.В. Долинська, М.Г. Горліченко,
О.П. Грибок, В.І. Журавльов,
Л.О. Коберник, К. Мілютіна,
Л.Г. Подоляк, М.С. та Є.Ю. Пряжникови,
Т. Черкасова, В.І. Юрченко та ін.

Мета та завдання. Дане дослідження спрямоване на вивчення психологічних особливостей конфліктної поведінки студентської молоді з метою пошуку шляхів покращення міжособистісної взаємодії та психологічної атмосфери в студентському середовищі. Особливо гостро питання стоїть у педагогічному закладі вищої освіти, зокрема для студентів психологічних спеціальностей, тому що це майбутні медіатори конфліктів, шукачі оптимальних рішень і консенсусів.

Метою дослідження є вивчення проявів конфліктної поведінки студентів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Відповідно до мети визначено такі завдання:

1. Вивчити проблему конфліктності в науковій літературі.
2. Визначити передумови конфліктної поведінки студентів ЗВО та шляхи її усунення.
3. Дослідити психологічні особливості конфліктної поведінки в групах студентів.

Досліджуючи проблему конфліктності в психології ми змогли простежити еволюцію поглядів: від проблем душі і боротьби протилежностей в Античній філософії (Платон, Геракліт, Геродот, Епікур, Цицерон), через проблему класової ворожнечі та боротьби за матеріальні цінності в Середньовіччі (Ф. Бекон, Г. Грецій, Н. Макіавеллі,

Е. Роттердамський), та етапність всесвітньо-історичного процесу, соціальної поляризації й природного добору в періоді Нового Часу (Т. Гобз, Г. Гегеля, Ч. Дарвін, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, І. Кант) до психоаналітичного (А. Адлер, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні) та соціопсихологічного (Я. Морено, У. Мак-Дугал) напрямків психологічних шкіл ХХ ст.

Аналіз останніх десятиліть показав, що вчені зробили великий крок не лише в питанні дослідження природи конфлікту, а у вирішенні проблеми його

залагодження: теорія групової динаміки (К. Левін, Д. Креч, Л. Ліндсей); фрустраційно - агресивний (Д. Долард, Л. Берковіц, Н. Міллер); поведінковий (А. Басе, А. Бандура, Р. Сіре); соціометричний (Д. Морено, Е. Дженігс, С. Додд, Г. Гурвич); інтеракціоністський (Д. Мід, Т. Шибутані, Д. Шпігель).

Причинність конфліктів у соціальному середовищі характеризується складністю і заплутаністю. У цілому причини конфліктів можна об'єднати в кілька груп, які представлені на рис. 1.

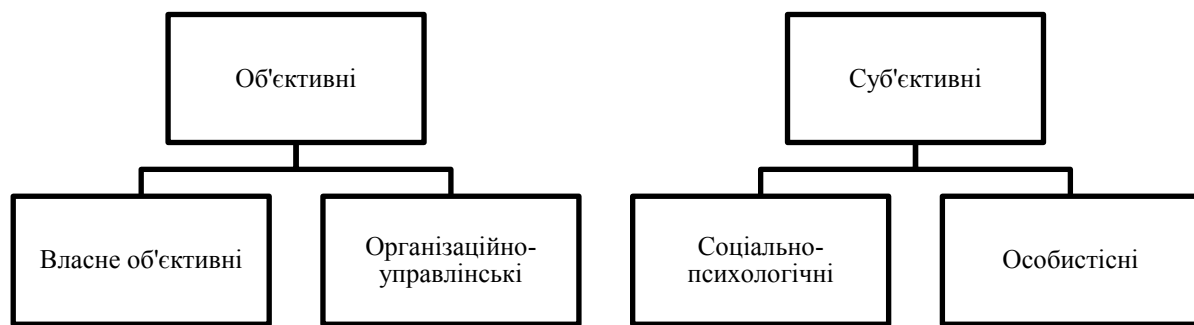

Рис. 1. Групи причин конфліктів (Орлянський, 2007)

Щодо структури конфлікту, то слід зазначити, що процес конфлікту складається з цілого ряду структурних елементів, які взаємопов'язані між собою і, в той же час, кожен з них відіграє достатню і самостійну роль.

Структура конфлікту розкривається в наступній формулі:

$$K = KC + i,$$

де K – конфлікт; KC – конфліктна ситуація; i – інцидент (Войцихова, 2006).

Сама по собі конфліктна ситуація не є конфліктом, вона породжує інцидент і тоді ми маємо справу з конфліктом. Конфліктна ситуація – це об'єктивна основа конфлікту, яка фіксує виникнення реального протиріччя в інтересах і потребах сторін. Вона включає:

➤ учасників конфлікту (сторони конфлікту), якими можуть бути різні аспекти особистості (внутрішньо особистісний конфлікт), окремі індивіди або різні за масштабами соціальні групи;

➤ умови протікання (перед за все соціально-психологічні);

➤ образи конфліктної ситуації (Середницька, 2004).

Методи дослідження. Фахівці використовують ряд апробованих тестів, які фіксують вираженість якостей, властивостей і станів, що свідчать про підвищення конфліктності особистості. Розглянемо найбільш уживані тести і опитувальники, що дозволяють виявити ті чи інші аспекти конфліктності особистості:

1. Методика К. У. Томаса «Стратегії поведінки людини у конфліктній ситуації» (адаптація Н. В. Гршиної). У авторському підході вчений зазначав, що у дослідженнях конфліктної поведінки потрібно обов'язково звертати увагу на форми поведінки людини у конфліктній ситуації, які з цих форм поведінки є конструктивними та деструктивними та як можна у ситуації конфлікту

стимулювати конструктивну поведінку (Фетискін, 2002).

Методика використовується як діагностичний інструмент при аналізі діяльності людини в умовах конфлікту. Дозволяє виявляти основні стратегії поведінки людини в умовах конфлікту. Опитувальник дозволяє продіагностувати для кожної людини свій власний стиль вирішення конфліктів.

Методика використовується для: професійного відбору кадрів; дослідження типологічних особливостей поведінки людини у конфліктній ситуації; дослідженні професійної придатності особистості; дослідження проблем психології праці, організаційної психології, психології управління.

2. Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності (В. А. Лосенков) призначена для виявлення потенціалу комунікативної імпульсивності особистості. Під імпульсивністю мається на увазі особливість поведінки людини, що полягає в схильності діяти за першим покликом, під дією зовнішніх обставин чи емоцій. Опитувальник складається з двадцяти тверджень, що пов'язують імпульсивність з комунікативним процесом. Він містить чотири варіанти відповідей, з яких респондент вибирає один. Рівень імпульсивності може бути високий, середній і низький. Високий рівень імпульсивності вказує на недостатній самоконтроль в соціальних відносинах та діяльності. Імпульсивні люди часто мають невизначені життєві плани, у них немає стійких життєвих інтересів, захоплюються то одним, то іншим. Люди з низьким рівнем імпульсивності, навпаки, цілеспрямовані, мають чіткі ціннісні орієнтації, проявляють наполегливість в досягненні поставлених цілей, намагаються доводити почате до кінця (Фетискін, 2002).

3. Діагностика ворожості Кука-Медлей (Cook-Medley Hostility Scale) розроблена У.Куком та Д.Медлей в 1954 році на основі відповідної шкали ММРІ. Діагностика ворожості дозволяє визначити підґрунтя конфліктності за трьома шкалами: «Цинізм», «Агресивність» та «Ворожість». Для всіх трьох шкал є чотири рівні вираженості: «Високий рівень», «Середній рівень з тенденцією до високого» «Середній рівень з тенденцією до низького» та «Низький рівень» (Фетискін, 2002).

Отже, було проаналізовано та підбрано психодіагностичний інструментарій для проведення подальших досліджень. З допомогою даних методик ми зможемо з'ясувати чи притаманні для майбутніх практичних психологів ворожість, комунікативна імпульсивність, чи є їх причиною соціальна фрустрованість, та які стратегії поведінки притаманні майбутнім практичним психологам у конфліктах.

Результати емпіричного дослідження. Для діагностики конфліктності та конфліктної поведінки студентів було обрано чотири діагностичних методики: Методика К. У. Томаса «Стратегії поведінки людини у конфліктній ситуації» (адаптація Н. В. Грішиної), «Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості» (Л. І. Васерман), «Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності» (В. А. Лосенков), «Діагностика ворожості» (по шкалі Кука-Медлей).

Було продіагностовано 80 осіб – студентів I-IV курсів, факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Студенти репрезентативної групи належить до різних вікових категорій: 10 з них 17 років, 14 – 18 років, 20 – 19 років, 24 – 20 років, 11 – 21 рік і 1- 22 роки.

Результати дослідження фрустрованості за методикою «Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості» (Л. І. Васерман) свідчать про те, що студенти факультету соціальної та психологічної освіти мають дуже низький рівень фрустрованості – 40

осіб (50%); понижений рівень фрустрованості – 23 особи (29%); невизначений рівень – 10 осіб (12%); помірний рівень – 6 осіб (8%); у однієї особи відсутня фрустрованість (1%). Результати діагностики представлені на рис. 2.

Рис. 2. Результати діагностики соціальної фрустрованості

Результати дослідження комунікативної імпульсивності за методикою «Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності» (В. А. Лосенков) вказують на те, що у 2

осіб (3%) комунікативна імпульсивність на високому рівні; у 77 осіб (96%) – на середньому рівні; у 1 особи (1%) – на низькому рівні. Результати діагностики представлені на рис. 3.

Рис. 3. Результати діагностики комунікативної імпульсивності

Результати експериментального дослідження стилів поведінки студентів-психологів за Методикою К. У. Томаса «Стратегії поведінки людини у конфліктній ситуації» свідчать про те, що із 80 опитаних студентів 16 студентам (20%) притаманне змагання; 9 (11%) – співпраця; 15 (19%) – компроміс; 17 (21%) – утримання; 4 (5%) – пристосування; 2 студентам (3%) –

водночас компроміс і утримання; 3 (4%) – змагання і компроміс; 2 (3%) – змагання і утримання; 4 (5%) – змагання і співпраця; 3 (4%) – співпраця і утримання; 1 (1%) – співпраця і компроміс; 2 (3%) – утримання і пристосування; 1 (1%) – змагання, утримання і пристосування та 1 (1%) – компроміс і пристосування. Результати представлені на рис. 4.

Рис. 4. Результати діагностики стратегій поведінки у конфліктній ситуації

Таким чином, хоч для більшості не притаманна соціальна фрустрованість і більшість проявляє середній рівень комунікативної імпульсивності, проте «Змагання» як стратегія поведінки з результатом 20% від загальної кількості перебуває на третьому місці, між показниками «Утримання» та «Компроміс».

Результати дослідження цинізму, агресивності та ворожості студентів за методикою «Діагностика ворожості» (по шкалі Кука-Медлей) засвідчують, що

високий показник за шкалою цинізму у 7 студентів (24%); за шкалою агресивності у 10 студентів (35%); за шкалою ворожості у 7 студентів (35%); одночасно за шкалами цинізму та агресивності у 1 студента (4%); за шкалами цинізму і ворожості у 2 студентів (7%); за шкалами агресивності та ворожості у 1 студента (3%) та за шкалами цинізму, агресивності та ворожості у 1 студента (3%). Результати представлені на рис. 5.

Рис. 5. Результати діагностики ворожості (високий показник)

Середній показник з тенденцією до високого за шкалою цинізму у 5 студентів (6%); за шкалою агресивності у 3 студентів (4%); за шкалою ворожості у 1 студента (1%); за шкалами цинізму і агресивності у 16 студентів (20%); за

шкалами цинізму і ворожості у 10 студентів (12%); за шкалами агресивності та ворожості у 7 студентів (9%); за шкалами цинізму, агресивності та ворожості у 38 студентів (48%) (рис. 6).

Рис. 6. Результати діагностики ворожості
(середній показник з тенденцією до високого)

Середній показник з тенденцією до низького за шкалою цинізму у 1 студента (5%); за шкалою агресивності у 1 студента (5%); за шкалою ворожості у 15 студентів (79%);

за шкалами агресивності та ворожості у 2 студентів (11%). Результати діагностики ворожості (середній показник з тенденцією до низького) представлені на рис. 7.

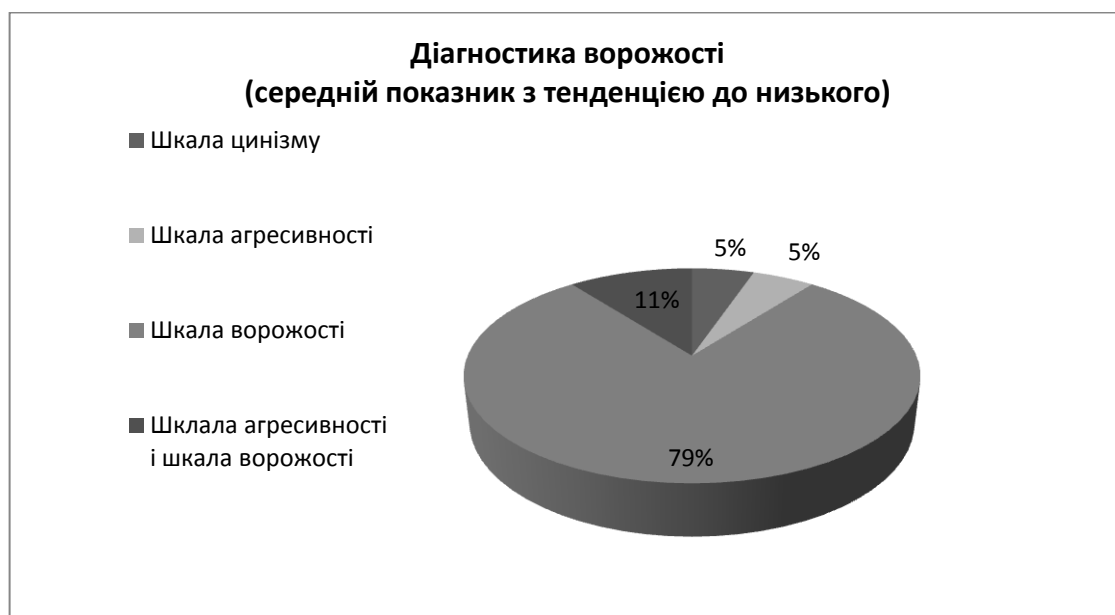

Рис. 7. Результати діагностики ворожості
(середній показник з тенденцією до низького)

Проаналізуємо як корелюють показники ворожості із віком. Високий показник за шкалою цинізму найбільш представлений у 20-річних студентів (17%); середній показник з тенденцією до високого найбільш представлений у студентів, яким 21 рік (91%); середній показник з тенденцією до низького

найбільш представлений у 20-річних студентів (8%).

Високий показник за шкалою агресивності найбільш представлений у студентів, яким 17 років (30%); середній показник з тенденцією до високого найбільш представлений у 19-річних студентів (90%); середній показник з

тенденцією до низького найбільш представлений у студентів, яким 17 років (10%).

Високий показник за шкалою ворожості найбільш представлений у 19-річних студентів (25%); середній показник з тенденцією до високого найбільш представлений у студентів, яким 21 рік (82%); середній показник з тенденцією до низького найбільш притаманний студентам 17-річного віку (30%).

У 60% студентів 17-річного віку дуже низький рівень соціальної фрустрованості; у 57% студентів, яким 18 років, соціальна фрустрованість на дуже низькому рівні, так само, як і у 60% студентів 19-річного віку та 58% студентів, яким 20 років. 36% студентів, яким 21 рік притаманний понижений та помірний рівень соціальної фрустрованості.

Обговорення. Отже, проаналізувавши результати діагностики, побачили, що хоча у 50% опитаних студентів дуже низький рівень соціальної фрустрованості, у 96% – середній рівень комунікативної імпульсивності. Найбільш поширеними стратегіями поведінки у конфлікті для репрезентативної групи є утримання (21%) та змагання (20%). Якщо говорити про дослідження за «Діагностикою ворожості (по шкалі Кука-Медлей)», то власне ворожість має нижчі показники (для 79% студентів притаманний середній рівень ворожості з тенденцією до низького і для 24% – високий показник) ніж агресивність (5% студентів має середній рівень агресивності з тенденцією до низького і 35% студентів має високий показник). Високий рівень за шкалою цинізму притаманний 24% студентів, середній рівень з тенденцією до високого – 6% та 5% – середній рівень з тенденцією до низького. Також слід відмітити, що 48% студентів мають середній показник з тенденцією до високого відразу за

трьома шкалами – цинізму, агресивності та ворожості. Високий показник за шкалою цинізму найбільш притаманний 20-річним студентам (17%); високий показник за шкалою агресивності найбільш представлений у 17-річних студентів (30%), а високий показник за шкалою ворожості характерний найбільше для студентів, яким 19 років (25%). Найвищий рівень фрустрованості, представлений у результатах дослідження – помірний рівень – притаманний студентам 21 року (36%).

Результати психологічного дослідження показали, що потрібно найбільше працювати із комунікативною імпульсивністю студентів (у 96% студентів – середній рівень комунікативної імпульсивності), з проблемою ворожості студентів: цинізм, агресивність, ворожість за методикою «Діагностика ворожості» (по шкалі Кука-Медлей) – 48% студентів мають середній показник з тенденцією до високого відразу за трьома шкалами; а також потрібно змінювати стратегію поведінки студентів, для яких притаманне змагання в конфліктній ситуації (20%).

Щодо зниження комунікативної імпульсивності студентам можна було б порекомендувати вдаватися до аутотренінгу. Кураторам груп доцільно було б застосовувати масові та групові форми виховної роботи: педагогічні читання і круглі столи для пояснення небажаних форм конфліктної поведінки; години спілкування зі студентами, бесіди про індивідуальні особливості студентів, про цінність конструктивного спілкування та стратегії поведінки, які слід обирати в конфліктній ситуації.

Висновки. Отже, конфлікт у студентському середовищі обумовлений багатьма чинниками та змінами: вікових етапів (юність та рання дорослість); навчальних та побутових умов; провідної діяльності; ціннісних орієнтацій; особливостями спеціальності, якою оволодівають студенти. Причини

конфліктів студентів поділяють на чотири групи: психологічні (розходження інтересів та життєвих цінностей; небажання поважати чужі інтереси); соціально-економічні (розходження членів групи за матеріальним становищем); соціально-психологічні (недостатня згуртованість, боротьба за лідерство); організаційно-педагогічні (недоліки в організації навчальної діяльності студентів).

Результати дослідження соціальної фрустрованості за методикою «Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості» (Л. І. Васерман) свідчать про те, що для 40 із 80 осіб (50%) репрезентативної групи притаманний дуже низький рівень фрустрованості. Для 77 осіб досліджуваної групи характерний середній рівень комунікативної імпульсивності (96%) за результатами методики «Діагностика потенціалу комунікативної імпульсивності» (В. А. Лосенков).

За результатами дослідженнями ворожості за методикою «Діагностика ворожості» (по шкалі Кука-Медлей), було виявлено, що 10 студентів має високий показник агресивності, високий рівень за шкалою цинізму притаманний 7 студентам; 38 студентів мають середній показник з тенденцією до високого за трьома шкалами – цинізму, агресивності та ворожості. Дослідження стратегій поведінки за методикою К. У. Томаса «Стратегії поведінки людини у конфліктній ситуації» (адаптація Н. В. Грішиної) свідчать про те, що така стратегія поведінки, як змагання, притаманна 16 опитаним студентам (20%). Отже, психологічними особливостями конфліктної поведінки студентів є: агресивність, цинізм, ворожість, комунікативна імпульсивність та змагання, як стратегія поведінки у конфліктній ситуації.

Було встановлено, що існують такі напрями розв'язання конфлікту

відповідно до: сутності та змісту (встановити привід, причину, зону поширення конфлікту); мети (усвідомити зміст протиставлених цілей); функцій (переконати учасників конфлікту, що стосунки між ними можна владнати через обмін думками, уточнення позицій); емоційно-пізнавального стану учасників (показати негативний вплив емоційного напруження); рис учасників (усвідомити специфічність рис характеру членів групи); можливих наслідків (врахувати можливі варіанти та наслідки конфліктів, щоб вибрати найкращі засоби впливу на його сторони); етики стосунків сторін (спиратися не тільки на логіку думки, а й на повагу до опонента).

ЛІТЕРАТУРА

1. Войцихова А. Природа та соціальна роль конфлікту. Психологія конфлікту та шляхи його розв'язання. *Психологічна газета*. 2006. Серпень (№15). С. 7-8.
2. Герберт Д. Организационная психология/ за ред. Дитерт Герберт, Лутц фон Розенштил; пер. с нем. О. А. Шипилова. Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2006. 624 с.
3. Мушевич М.І. Клінічна психодіагностика: Методичні рекомендації для студентів ф-ту психол. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 170 с.
4. Орлянський В.С. Конфліктологія. Навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2007. 160 с.
5. Середницька І. Проблема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. №2. С. 103-111.
6. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 552 с.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Войцихова, А. (2006, серпень 15). Природа та соціальна роль конфлікту. Психологія конфлікту та шляхи його розв'язання. *Психологічна газета*, с. 7-8.
2. Герберт, Д. (2006). *Организационная психология* (пер. с нем. О. А. Шипилова). Харьков: Изд-во Гуманитарный центр.
3. Мушевич, М. І. (2006). *Клінічна психодіагностика: методичні рекомендації для студентів ф-ту психол.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, Україна.
4. Орлянський, В. С. (2007). *Конфліктологія. Навчальний посібник.* Київ: Центр учбової літератури.
5. Середницька, І. (2004). Проблема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2, 103-111.
6. Фетискин, Н.П. & Козлов В.В. & Мануйлов Г.М. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп.* : Изд-во Института Психотерапии.